

Recepcija formalnologičkoga pristupa u domaćoj filozofiji prava: primjena i proširenje suvremenih trendova u radovima Berislava Žarnića (1959 – 2017)

GABRIELA BAŠIĆ HANŽEK

Odsjek za filozofiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu
gbasic@ffst.hr

UDK 1Žarnić, B.

1:34]:162

165.02

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 17. 8. 2022.

Prihvaćeno: 13. 9. 2022.

[https://doi.org/10.52685/pihfb.48.2\(96\).5](https://doi.org/10.52685/pihfb.48.2(96).5)

Sažetak

U ovom radu se na temelju više tekstova Berislava Žarnića iz filozofije prava i općenito studija normativnih sustava rekonstruira njegova pozicija u odnosu na dominantne poglede na modeliranje normativnih sustava te očuvanje njihove stabilnosti (konzistentnosti). Polazište je rada ono o jedinstvenosti Žarnićeva pristupa u domaćoj (formalno-pragmatički pristup) filozofiji prava (ali i inozemnoj), i to bez pretenzija na tvrdnju o cjelovitosti njegove pravnofilozofske koncepcije.

Ključne riječi: Berislav Žarnić, filozofija prava, deontička logika, logička pragmatika.

Uvodna razmatranja

Pisati o ostavštini autora koji su takoreći još uvijek naši suvremenici i odjek čijih se radova još uvijek nalazi u uzlaznome dijelu putanje njihova očekivanoga dosega, sasvim je sigurno ponešto nezahvalan zadatak, no i posao koji se jednom mora započeti. Premda neki budući pregledi i razmatranja nesumnjivo mogu i hoće pokazati vjerniju, širu i pregledniju sliku iste teme, neophodno je navrijeme ponuditi nekakav početni okvir i pregled, ma kako manjkav i nepotpun on bio, kako bi se obogatila slika suvremenih tokova hrvatske filozofije, odnosno kako bi se autora o kojemu je riječ navrijeme prepoznalo kao važnu točku u njezinu razvoju. Ovo se čini posebno važnim u slučaju kada je riječ o autorima

koji u svojim tekstovima ne samo što uvode neke od suvremenih filozofskih trendova u tokove domaće filozofije, već ih i razvijaju do razine međunarodne prepoznatljivosti, postizujući na taj način zamjetnu originalnost.

Sve prethodno navedeno itekako se može primijeniti na filozofsku ostavštinu nedavno preminuloga Berislava Žarnića (1959 – 2017). No tema ovoga teksta nipošto neće biti rekonstrukcija ni sustavan pregled cjelokupnoga Žarnićeva pisanog djela, i to kako zbog ograničenosti prostora, s jedne strane, tako zbog toga što je za takav pak pothvat još uvijek prerano, odnosno mudrije je pričekati dulji vremenski odmak, s druge strane. U konačnici, valja napomenuti i da još uvijek nije ni utvrđeno što je još pored njegovih objavljenih tekstova i izlaganja komuniciranih na domaćim i međunarodnim skupovima ostalo nedovršenim, odnosno u skici, a što je zasigurno razlog da se zasad pričekava s cjelovitim prikazom njegova opusa koji bi nadilazio ambicije euloške posvete.

Ono što se sada čini važnijim i stoga će biti izloženo u ovome radu jest prikazati jedan dio Žarnićeva djelovanja kojim, po svemu sudeći, on ne samo što ravnopravno sudjeluje u međunarodnim stručnim raspravama unutar discipline filozofije (ali i izvan strogo filozofskih krugova), već se ujedno unutar domaće produkcije pozicionira kao autor jedinstvenoga i, po trenutačnoj situaciji sudeći, vjerojatno ne još dovoljno prepoznatoga pristupa.¹ Riječ je o njegovu istraživanju tema koje bi se u najširem smislu mogle smjestiti pod okrilje normative pragmatike, odnosno pragmatičke perspektive u logici, a u najužem smislu pod filozofiju, odnosno logiku prava. Cilj je stoga ovoga teksta ne samo dokumentirati, već i pojačati vidljivost Žarnićevih postignuća u ovome području.

Kako bi se vjerno prikazala vrijednost Žarnićeva pristupa i daljnje mogućnosti njegova razvoja, ovdje će se prvo ukratko izložiti neki njegovi općeniti pogledi u logici i filozofiji, i to onako kako se oni manifestiraju u njegovu istraživanju fenomena normativnosti i napose u pravnofilozofskim temama, a zatim će se razmotriti (vodeći pri tome računa o kronologiji tekstova) pojedinačne doprinose pripadne baš filozofiji prava. Dakako pri tome treba odmah otkloniti moguća neopravdana očekivanja cjelovitosti pravnofilozofskoga pristupa, odnosno istaknuti činjenicu da cjelovite i sustavne pravnofilozofske koncepcije kod Žarnića zapravo i nema, odnosno njegov je doprinos ovome području usredotočen na probleme modeliranja pravnih sustava i njihove revizije te se prostire uglavnom kroz nekoliko vremenski neujednačeno raspoređenih tekstova.

¹ Snažnu iznimku predstavlja posmrtna sesija u Žarnićevu čast koja je održana na međunarodnome znanstvenom skupu *2nd Italian Slavic Legal Theory Seminar* u rujnu 2021. na Interuniverzitetskome centru (IUC) u Dubrovniku. Cjelini Žarnićeva stručnoga djelovanja bila je posvećena počasna sesija i na *Fourth Formal Methods and Science in Philosophy*, također međunarodnome znanstvenome skupu održanom na IUC-u u travnju 2022. godine.

Međutim isto je tako nedvojbeno moguće primijetiti kako se razvojem Žarnićevih širih istraživanja normativnih sustava filozofija prava izdvojila kao vrijedan i plodan rukavac tih tokova, o čemu svjedoči rastući odjek više njegovih zrelih radova u međunarodnoj filozofiji prava (prije svega kod filozofskih autora koji djeluju blisko tzv. suvremenoj denoveškoj školi pravnoga realizma, kao što je Giovanni Battista Ratti, Jorge L. Rodriguez, Andrea Barca itd.).² Zanimljivo je pri tome uočiti i da se izrazito pravnofilozofska tematika (specijalizirana) u njegovu opusu javlja i ranije u odnosu na općenita istraživanja normativnih sustava, koja su poslužila kasnije kao polazište za zrele radove (počevši od teksta »Metanormative principles and Norm Governed Social Interaction« iz 2014), no riječ je o tekstovima objavljenima na hrvatskome jeziku koji su stoga manje međunarodno vidljivi. Tako će i ovaj prikaz Žarnićeve pravnofilozofske ostavštine ovdje slijediti razlikovnu liniju njegovih općenitih istraživanja normativnih sustava od istraživanja pojedinačnih pravnofilozofskih problema, za koju će se pokazati da se u većoj mjeri podudara s razlikovanjem tekstova napisanih na engleskom od onih na hrvatskome jeziku.

Utjecaj povijesnih figura i suvremenih ideja

U ocrtavanju osnovnih Žarnićevih pogleda na logiku i normativnost nije naodmet poći od otkrivanja središnjih povijesnih utjecaja, a zatim od onih suvremenih, i to redosljedom od općih ideja do onih koje je razvijao u području filozofije prava. Općenito govoreći, moguće je izdvojiti iz kanona povijesnih filozofskih figura nekoliko filozofa koji su izvršili snažan utjecaj na Žarnićevu filozofsko djelovanje, i to bilo da se radi o izravnim referencama u njegovim (objavljenim) radovima i izlaganjima, bilo da se radi o sveučilišnim tekstovima i općenitoj filozofskoj maniri. Budući da nas na ovome mjestu zanimaju prije svega Žarnićevi pravnofilozofski tekstovi, odnosno oni njegovi najširi pogledi u logici i filozofiji koji su vidljivi u filozofiji prava i istraživanju normativnih sustava, ovdje se neće navoditi *svi* autori čiji je utjecaj vidljiv u Žarnićevu opusu, već tek izbor iz kanona koji zadovoljava maločas iskazani restriktivniji uvjet.

U tom smislu prije svega treba u iščitavanju Žarnićevih filozofskih pogleda prepoznati i ne odviše iznenađujući utjecaj Gottfrieda Wilhelma Leibniza, odnosno njegovih ideja *charactersitica universalis* i *calculus ratiocinator* (gdje Žarnić i izrijeком kritički upozorava na neostvarenost ove potonje ideje u više svojih sveučilišnih predavanja) kao cjeloživotnu inspiraciju za njegov filozof-

² Pregled povijesnoga razvoja i suvremenoga stanja ove pravne škole vidi u: Marin Keršić, »Denoveška škola pravnog realizma«, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 57, sv. 3 (Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu, 2020).

ski (znanstveni i pedagoški) rad.³ Tako je i Žarničev odabir u filozofiji prava formalnologički pristup, odnosno cilj mu je primjenom i razvojem postojećih simboličkih sredstava doprinijeti postojećoj pravnofilozofskoj raspravi (uz potpunu svijest o kontekstualno uvjetovanoj neprijemčivosti takvih pristupa).⁴

Kao drugu ključnu povijesnu figuru utjecaj čijih se ideja može jasno prepoznati u Žarničevim pravnofilozofskim tekstovima (ali i drugim, prije svega odgojnofilozofskim i znanstvenofilozofskim,⁵ doduše ne kao izravan citat, no svakako kao jedan od naglašenih filozofskih motiva, treba navesti Karla R. Poppera, odnosno prepoznati njegove ideje otvorenoga društva, pogrešivosti i otvorenosti znanja (falibilizma i kritičkoga racionalizma) kao podležeći okvir Žarničeva cjeloukupnog istraživanja, pa tako i istraživanja normativnih sustava.⁶ Opet je, dakako, moguće primijetiti kako ni ovaj utjecaj ne predstavlja neočekivan odabir iz filozofske tradicije, no to nipošto ne znači da je Popperov utjecaj na njegovo istraživanje normativnih sustava trivijalan, odnosno prisutan u mjeri u kojoj je za bilo kojega logičara nakon Poppera to nužno po vokaciji.

Slična bi se primjedba mogla iznijeti i na utjecaj koji je na Žarnića, i to izrazito na njegovu pedagošku praksu logike, izvršio Kurt Gödel, odnosno njegovi rezultati istraživanja potpunosti logike prvoga reda (1930) i nepotpunosti Peanove aritmetike i srodnih sustava (1931). Vrijedi već sada napomenuti da je upravo Gödelova ontologija pozitivnih svojstava poslužila Žarniću kao uzor za vlastito modeliranje skupova normi, odnosno razmatranje njihovih poželjnih logičkih svojstava. Za očekivati je da bi buduća istraživanja ovog utjecaja u njegovu opusu mogla pokazati daljnje dosege primjene njegova pristupa.

Približimo li se tako u povijesnome pregledu suvremenim idejama i filozofima, kroz više njegovih tekstova naići ćemo na izravne reference na filozofiju Donalda Davidsona, od kojega Žarnić uglavnom nasljeđuje razumi-

³ Tako na više mjesta u svojim tekstovima iz filozofije prava (o normativnim sustavima općenito) Žarnić citira Leibnizovo pismo Antoineu Arnauld u: »Licitum enim est, quod viro bono possibile est. Debitum sit, quod viro bono necessarium est.«

⁴ Usp. početna napomena u Berislav Žarnić, Gabriela Bašić, »Normativity in Communication« u: Anita Runjić-Stoilova, Gordana Varošaneć-Škarić (ur.), *New Insights into Rhetoric and Argumentation* (Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2017).

⁵ Cf. Berislav Žarnić: »Dinamika znanja i obrazovanja«, Škola nade – znanje i obrazovanje: poruke s *XIII. križevačkih pedagoških dana* (Križevci: Hrvatski pedagoško-književni zbor, 2004), pp. 44–52 i Berislav Žarnić, »Spoznajna, predznanje i stjecanje znanja«, u: Juraj Božičević (ur.), *Obrazovanje za informacijsko društvo* (III.) (Zagreb: Akademija tehničkih znanosti Hrvatske – Hrvatsko društvo za sustave, 1999), pp. 15–22.

⁶ Najneposrednije očit Popperov utjecaj na Žarničevo filozofsko djelovanje jest koncepcija i naziv obrazovnoga portala *Otvoreno znanje* koji je kreirao za nastavne potrebe. Poveznica: <http://paideia.ffst.hr/~logika/doku.php>.

jevanje razložnosti,⁷ kao i Jürgena Habermasa,⁸ čiju troslojnu ontologiju svijeta (objektivno, subjektivno i intersubjektivno) na više mjesta uzima za polazište razumijevanja jezično i normativno posredovane stvarnosti.⁹ Uz ključnu figuru Johana van Benthema i njegova viđenja logike kao sjecišta akademskih disciplina,¹⁰ bliske je općenite poglede u logici Žarnić dijelio i s Grahamom Priestom, kao i drugim suvremenim logičarima koji su istraživali i zastupali legitimitet neklasičnih logika:

»Pojam konzistentnosti igra ključnu ulogu u teoriji dinamike mentalnih i društvenih pojava s obzirom da se upotrebljava u određenju točke ravnoteže prema kojoj je usmjeren proces revizije. S druge strane, konzistentnost je sama otvoren pojam s obzirom da, kako nas je Quine (1961, 43) naučio, 'ni jedna tvrdnja nije imuna na reviziju', uključujući aksiome i pravila logike. Postoji onoliko pojmova konzistentnosti koliko ima logičkih teorija. Opet, otvoreno je pitanje je li konzistentnost pojam neovisan o društvenoj stvarnosti.«¹¹

Njegovo općenito istraživanje normativnih sustava, za koje se može primijetiti da kreće od filozofije jezika općenito i uže logike imperativa,¹² odnosno otklona od onoga što bi Nuel Belnap (također jedno od imena suvremene logike čiji je utjecaj itekako vidljiv u Žarnićevu opusu) nazvao deklarativnom pogreškom (*declarative fallacy*),¹³ a zatim zadobiva sustavan oblik generalizacijom nad rezultatima prethodnoga rada (Žarnićevi radovi nastali u 2010. godini) da bi se dalje odvijao dominantno kroz dva rukavca, tiče se odnosa jezika (komunikacije), logike i djelovanja. Ta dva glavna smjera njegovih istraživanja normativnih sustava jesu argumentacija i filozofija jezika, s jedne strane, i pravnofilozofske teme, s druge strane, koje nas ovdje i zanimaju.

⁷ Donald Davidson, *Problems of Rationality* (Oxford: Clarendon Press, 2004).

⁸ Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization of Society* (Boston: Beacon Press, 1984).

⁹ Usp. Berislav Žarnić, Gabriela Bašić, »Metanormative Principles and Norm Governed Social Interaction«, *Revus: Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law* 22 (2014), pp. 105–120.

¹⁰ Cf. Johan van Benthem, *Logical Dynamics of Information and Interaction* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

¹¹ Berislav Žarnić, »Prelude to a Socio-Logic of Imperatives«, *European Journal of Analytic Philosophy* 7, 2 (2011), pp. 6–16, prev. G. B. H.

¹² Cf. od kasnijih radova Berislav Žarnić, »Norms of Logic in Language Use« *Keynote lecture at Imperatives in Theory and Practice* (Warsaw: Department of Logical Semiotics, University of Warsaw, 2012) i Berislav Žarnić, »Prelude to a Socio-Logic of Imperatives«, *European Journal of Analytic Philosophy* 7, 2 (2011), pp. 6–16.

¹³ Vidi: Nuel Belnap, »Declaratives Are Not Enough«, *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition* 59, 1 (1990), pp. 1–30.

U tom se manevarskom prostoru istraživanja normativnosti (jezik – misao – djelovanje) Žarnićev pristup, za koji tek u kasnijoj fazi djelovanja¹⁴ pronalazi prikladan nazivak logičkoga projektivizma (*logical projectivism* kao alternativa dotad sadržajno nepotpunome terminu *third stance*), kreće između pozicije ilokucijske logike, koju zauzimaju John R. Searle i Daniel Vanderveken, s jedne strane,¹⁵ a s druge strane određuje se prema normativnoj pragmatici Roberta Brandoma.¹⁶ Eksplikaciju tog pristupa nalazimo u sljedećim recima:

»Logika izjava [*utterances*, nap. aut.] jest izvor svih drugih logika upotrijebljenih u opisivanju psiholoških i društvenih stvarnosti. <...> Logika izjava pokazuje se u svojim značenjskim učincima kao što je to deontička ili buletička. Ona se može proučavati jedino u odnosu na deontičku logiku i logiku intencionalnosti. Stoga istraživanje u logici imperativnih i drugih izjava mora uključivati istraživanje odnosa između logika.«¹⁷

Ono što je važno primijetiti jest da je kasniji rad u istraživanju argumentacije, kao i onaj u filozofiji prava, koji nas ovdje zanima, zapravo teorijska i praktična razrada Žarnićeve pozicije kojom se nastoji pokazati zajedničko tlo konkurirajućih pristupa. U filozofiji prava, gdje Žarnić polazi od problema modeliranja skupova normi, odnosno prihvaćanja ili izostavljanja deduktivne zatvorenosti i drugih logički poželjnih svojstava, da bi se uhvatio u koštac s problemima revizije tih skupova, ključan utjecaj iz reda afirmiranih filozofa prava dolazi od Georga Henrika von Wrighta (1916 – 2003), i to prije svega onih njegovih pogleda koji obilježavaju njegovo kasnije djelovanje (von Wrightov tekst »Deontic Logic: a Personal View« iz 1999 kao ključan), kao i švedskoga filozofa Stiga Kangerera (1924 – 1988).

Kako bi se moglo bolje razumjeti i vrednovati Žarnićev doprinos pravno-filozofskim temama, ovdje se postupa u skladu s prethodno iznesenim prijedlogom da se slijede dva pravca njegova istraživanja ostvarena u tekstovima i izlaganjima. Tako je moguće prepoznati jedan izrazitije specijaliziran pravac istraživanja, inspiriran dominantno Kangerovom teorijom prava, koji krono-

¹⁴ Berislav Žarnić, Gabriela Bašić, »Normativity in Communication« u: Anita Runjić-Stoilova, Gordana Varošaneć-Škarić (ur.), *New Insights into Rhetoric and Argumentation* (Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2017).

¹⁵ John Searle, Daniel Vanderveken, *Foundations of Illocutionary Logic* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

¹⁶ Robert B. Brandom, *Making It Explicit: Reasoning, Representing, and Discursive Commitment* (Harvard University Press, 1994).

¹⁷ Berislav Žarnić, »Norms of Logic in Language Use«, *Keynote lecture at Imperatives in Theory and Practice* (Warsaw: Department of Logical Semiotics, University of Warsaw, 2012), p. 18, prev. G. B. H.

loški ima prednost i napisan je na hrvatskome jeziku («Pravo na obrazovanje i Kangerova teorija prava» iz 2004. i «Jedan sustav obilježene prirodne dedukcije za Kangerovu teoriju prava» iz 2006). Drugi pravac koji se uočava jest Žarnićevo opće istraživanje normativnih sustava, s radovima iz 2010. godine kao središnjima («A Logical Typology of Normative Systems: and Its Relation to Deontic Logic» i «A Logical Typology of Normative Systems»), a koje svoju puninu doseže u zrelih radovima počevši od navedenoga rada iz 2014, u kojima se dosljedno analiziraju problemi inkonzistentnosti normativnih sustava primjenom i usavršavanjem konstruiranoga metajezika za jezike normativnih teorija iz teksta «A Logical Typology of Normative Systems».

Rano istraživanje pravnofilozofskih tema pod utjecajem Stiga Kanger

Svoju najraniju produkciju u području filozofije prava Žarnić je ostvario dvama već spomenutim tekstovima na hrvatskome jeziku: «Pravo na obrazovanje i Kangerova teorija prava» te «Jedan sustav obilježene prirodne dedukcije za Kangerovu teoriju prava». Već su sami naslovi tekstova takvi da čitatelju nije teško zaključiti na koje se izvore Žarnić u tekstu poziva, odnosno jasno je vidljivo da su oba teksta nastala pod znatnim utjecajem Kangerova razumijevanja dinamike prava i protuprava (od sekundarne se literature na hrvatskome jeziku više puta poziva na *Ljudska prava: Uvod u teoriju ljudskih prava* Miomira Matulovića). Ono što vrijedi napomenuti jest da pretraga tražilice portala Hrčak te Nacionalne i sveučilišne knjižnice pod naslovom, predmetom i ključnim riječima 'Kanger' kao jedinu natuknicu nudi upravo Žarnićev članak iz 2006, što je važan pokazatelj njegovih zasluga za recepciju Kangerove filozofije u domaćoj literaturi.¹⁸ No kao što ćemo ubrzo vidjeti, ne radi se samo o pasivnoj recepciji bez autorske intervencije.

U tekstu iz 2004, napisanom povodom izlaganja na 13. *Danima Frane Petrića* (sa zadanom temom o filozofiji i obrazovanju u suvremenom društvu), a koji se bavi pitanjem kako najbolje prevesti sintagmu o pravu na (besplatno i slobodno) obrazovanje, i to onako kako je ona formulirana u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima, u kategorije Kangerove tipologije prava i protuprava, Žarnić polazi od pretpostavke da rasprava o konkretnom rješenju nekoga pravnog pitanja može biti barem olakšana (ako već ne riješena) rekonstrukcijom logičkih odnosa među pojmovima u raspravi o kojoj je riječ, odnosno primjenom

¹⁸ <https://www.nsk.hr/ispis-rezultata/?upit=kanger&web=TRUE&katalog=TRUE&active=katalog> (pristupljeno 16. kolovoza 2022).

različitih alata logičkih teorija koji najbolje zahvaćaju predmetno područje. U ovome slučaju, jedna se pravna, ali isto tako i odgojnofilozofska rasprava pokazuje kao plodno tlo za primjenu logičkog aparata koji omogućuje jasno razlikovanje pojmova, odnosno onemogućuje dvosmislenost u korištenju ili pak, u najslabijoj varijanti, pokazuje posljedice odabira jednog od mogućih razumijevanja.

Razmotrimo li četveročlanu strukturu teksta, nije teško uočiti da je zapravo njegov najveći dio, i to s razlogom, posvećen iznošenju Kangerove tipologije prava (s grafičkim i tabličnim prikazom tzv. dijagrama snaga pravnih odnosa) kako bi se moglo odgovoriti na samome početku teksta postavljeno pitanje o tipu prava na (besplatno) obrazovanje. Drugi autor čije su ideje znatno zastupljene u tekstu jest Wesley N. Hohfeld (1879 – 1918), odnosno Kangerova se tipologija ovdje i predstavlja kao formalnosemantička analiza povijesno ranije iznesene Hohfeldove teorije prava, u kojoj se temeljni pravni odnosi tretiraju kao nesvodivi (Hohfeld će upotrijebiti termin *sui generis*) odnosi između dviju strana ili subjekata.

Tako Žarnić piše:

»Razlika između osnovnih vrsta prava uspostavljena u Hohfeldovoj analizi kod Kangerova se eksplicira korištenjem dvaju modalnih operatora: operatora obveznosti i operatora radnje. Operator radnje δ_x primjenjuje se na rečenicu φ . Izraz δ_x : φ jest rečenica kojom se tvrdi da je subjekt X izvršio radnju koja rezultira sa stanjem stvari φ , ili, X se pobrinuo da bude φ .«¹⁹

I Hohfeldova teorija i Kangerova razrada iste pomoćno su sredstvo da se cjelina tzv. pravnih pozitiva, opozita i korelata temeljnih pravnih odnosa koje navodi Hohfeld svede na »skup obuhvatnih, dovoljnih i nesvodljivih pojmova«, i to koristeći prvo skupovnoteoretske pojmove relacije, njezine konverzije i komplementa, a zatim jezik čiji vokabular uključuje kombinacije deontičkog i prakseološkog operatora kao kod Kangerova. Takva analiza omogućuje prepoznavanje sljedećih interpretacija stavki o besplatnom obrazovanju iz Deklaracije:

»[Pravo kao pravo zahtjeva] /roditelji u odnosu na školske vlasti/ mogu zahtijevati izmjenu curriculum-a a školske vlasti dužne su takvu izmjenu provesti. [Pravo kao povlastica] roditelji u odnosu na školske vlasti imaju povlasticu na izmjenu curriculum-a, a školske vlasti nemaju pravo takvu promjenu uskratiti. U čemu je razlika? U prvom slučaju školske su vlasti dužne nešto učiniti, u drugom slučaju one nemaju pravo to isto spriječiti.«²⁰

¹⁹ Berislav Žarnić, »Pravo na obrazovanje i Kangerova teorija prava«, *13th Days of Frane Petric. Philosophy and Education in Contemporary Society: Proceedings*, (2004), p. 7.

²⁰ Ibid., pp. 6–7.

Već je iz ovoga citata s Kangerovim opusom upoznatom čitatelju (u protivnom slučaju, tek iz njegova nastavka) uočljiva distinkcija činjenja da bude slučaj da φ (neko stanje stvari) i suzdržavanja od činjenja da bude slučaj da φ kao neophodna za razumijevanje različitih deontičkih odnosa među subjektima, no isto tako i Žarnićeva opaska da se i ovo drugo – suzdržavanje od činjenja (propuštanje) da bude slučaj neko stanje stvari φ – također vrednuje kao činjenje (radnja) s obzirom na postojanje momenta namjere »da se ne ostvari φ .«²¹ No u preciznije obrazloženje osim pozivanja na postojeću moralnu i pravnu praksu ovdje ne ulazi. Toj distinkciji također dodaje i onu između nastajanja i očuvanja nekoga stanja stvari, što omogućuje međusobno ekvivalentne definicije poput toga da je propuštanje činjenja čiji je rezultat neko stanje stvari φ ($\neg\delta_x: \varphi$) ekvivalentno činjenju da bude slučaj stanje stvari $\neg\varphi$ ($\delta_x: \neg\varphi$) koje je njegova negacija, odnosno ekvivalentno je i puštanju da bude stanje stvari koje je njegova negacija ($\neg\varphi/\neg\varphi$). Valja primijetiti da je Žarnićev izričaj ovdje vrlo oprezan jer ne koristi termine '(propustiti) činiti da bude slučaj da φ ', već '(propustiti) činiti nešto čiji je rezultat φ '.²²

Tako se pokazuje da je na temelju triju kriterija (i) obvezatnost/dopuštenost, (ii) činjenje/propuštanje činjenja i (iii) vršitelj radnje moguće konstruirati osam jednostavnih tipova prava (pravo traženja – zahtjev, sloboda – povlastica, mogućnost – moć, imunitet, odnosno protuzahjev, protusloboda, protumogućnost, protuimunitet), a iščitavanjem pravnih tekstova (u ovome slučaju stavki Deklaracije o pravu na obrazovanje) dolazimo do zaključka kako su stvarna prava kombinacije jednostavnih tipova prava.²³ Dakle Kangerova je tipologija prava i protuprava, a posebno njegov dijagram snaga (pravnih odnosa među subjektima) korisno analitičko sredstvo. No isto tako, upozorava Žarnić, nezadovoljavajuće teorijsko stanje kako deontičke logike, tako i logike čina (radnji) onemogućava, očekivano, i da se ponudi okvir za logiku kangerovskih rečenica koje koriste vokabular obiju teorija. To se odnosi na prikladnu semantiku sustava u kojemu se javljaju deontički i prakseološki operator za intendirano predmetno područje, kao i dokaz potpunosti tog sustava. Vidjet ćemo da je već u sljedećemu radu Žarnić sam ponudio rješenje za navedene zahtjeve.

Tako je i problem suprotstavljenih normi (obveze dviju radnji gdje je rezultat jedne radnje negacija rezultata one druge) u ovome tekstu tek na kraju spomenut. Ono što je vidljivo jest da Žarnić odbacuje mogućnost da su u istoj situaciji radnje čiji je rezultat međusobno kontradiktoran (negacija onoga drugog) obvezne za djelatnika (štoviše, dokazuje je unutar sustava s pet načela koji

²¹ Ibid., p. 7.

²² Ibid., p. 8.

²³ Ibid., p. 10.

je sam Kanger ponudio za deontički operator), no na temelju preskriptivne, a ne deskriptivne naravi pravnih tvrdnji (rečenica), s jedne strane, te distinkcije proizvođenja i razaranja stanja stvari, s druge strane, na Von Wrightovu tragu dopušta kao moguć obrazac obligacije $O \delta_x (\neg\varphi/\varphi) \wedge O \delta_x (\varphi/\neg\varphi)$,²⁴ koji nalaže izmjenu stanja φ u svakoj mogućoj situaciji (bilo da ono već jest slučaj, bilo da ga treba proizvesti).

U radu iz 2006. godine Žarnić je dopunio nedostatke na koje je upozorio u prethodnome radu, odnosno na sasvim je originalan način afirmirao Kangerov formalni pristup razumijevanja prava u hrvatskoj filozofiji i logici tako što je ponudio modifikaciju Kangerove semantike iz njegova članka »Rights and Parliamentarism«²⁵ i njoj odgovarajući sustav obilježene prirodne dedukcije za njegovu teoriju prava i protuprava. Preciznije rečeno, dokazao je (i) potpunost semantike koju je uveo združujući semantiku djelovanja s uobičajenom semantikom deontičke logike za Kangerovu teoriju prava i protuprava i (ii) pouzdanost konstruiranog deduktivnog sustava za tu semantiku. Ovaj članak se inače navodi kao jedan od značajnih rezultata suvremene hrvatske logike u pregledu povijesti logike u Hrvatskoj u knjizi *Logic in Central and Eastern Europe: History, Science, and Discourse* urednika Andrewa Schumanna.²⁶

Žarnićeva je konstrukcija deduktivnog sustava za Kangerovu teoriju prava utemeljena na općem okviru tzv. obilježenih (*labeled*) deduktivnih sustava koji su u dvama zajedničkim radovima ponudili David Basin, Sean Matthews i Luca Viganò (»Labeled Propositional Modal Logics: Theory and Practice« iz 1997. i »Natural Deduction for Non-Classical Logics« iz 1998), a koji pretpostavlja normalnu modalnu logiku. Podsjetimo se: to da je neka modalna logika normalna, uz alternativne ekvivalentne definicije, može se iskazati na sljedeći način: svaku logiku u kojoj vrijedi tzv. aksiomska shema K i od pravila izvođenja pravilo necesitacije (na engleskome jeziku *Rule of Necessitation*, od čega dolazi međunarodna kratica RN), nazivamo normalnom modalnom logikom. Pojasnimo i pojam obilježenog deduktivnoga sustava: to da je deduktivni sustav za modalne logike obilježen odnosi se na to što se u njemu nalaze obilježene formule – preciznije rečeno, deduktivni je sustav ovoga tipa moguće razdvojiti u dvije skupine pravila za uvođenje i isključenje modalnih operatora. S jedne strane postoji tzv. osnovni dio (logika) koji je isti za sve modalne logike (aletičku, deontičku, prakseološku, epistemičku i dr.) i upravo se unutar njega javljaju

²⁴ O je standardni deontički operator obveze.

²⁵ Stig Kanger, »Rights and Parliamentarism«, *Theoria* 32 (1966), pp. 85–115.

²⁶ Andrew Schumann (ed.), *Logic in Central and Eastern Europe: History, Science, and Discourse* (Lanham: University Press of America, 2012).

obilježene formule (obilježene nekim svijetom w u kojemu je formula o kojoj je riječ slučaj), a s druge strane postoji tzv. relacijska teorija, karakteristična za pojedinu modalnu logiku.

Karakterizacija pojedine modalne logike u tzv. Kripke – Kanger modelu dobiva se inače opisom relacije dostupnosti (dostiživosti) R između svjetova w_p, w_2 , itd., čiji neprazan skup W ulazi u okvir F (od eng. *frame*), odnosno skup svjetova W i relacija dostupnosti R među njima zajedno čine uređeni par $\langle W, R \rangle$ koji nazivamo okvirom. Basinov, Matthewsov i Viganòov sustav obilježene dedukcije odstupa od uobičajenoga načina izlaganja relacijske teorije u kojemu se modalnim aksiomima karakterističnima za modalnu logiku o kojoj je riječ pridružuju njihovi prijevodi iskazani logikom prvog ili viših redova, a taj pristup u svojem deduktivnom sustavu slijedi i Žarnić. Odstupanje je u tome što je relacijska teorija dana ne u obliku rečenica (prijevoda aksioma u skupovnoteoretski jezik), već u obliku pravila izvođenja, gdje su t_i i s_i termi sastavljeni od oznaka w_p, \dots, w_n i simbola za Skolemove funkcije.²⁷

U svojoj konstrukciji Žarnić koristi Fitchov format u sustavu prirodne dedukcije (inače format dokazivanja koji je preferirao u nastavi i drugim tekstovima). Važna je u ovome tekstu Žarnićeva napomena (u tekstu i fusnoti) da Kangerova ekspozicija pet načela (pravila izvođenja umjesto aksioma) prava i protuprava iz (Kanger 1966)²⁸ nije jamac normalnosti logike u kojoj se javljaju deontički i prakseološki operator, no i da Kanger:

»«...» piše da su spomenuta načela samo neka među načelima koje bi operatori trebali zadovoljavati ([15] str. 123), pretpostavit ćemo da su pripadajuće logike normalne. Time smo osigurali K logiku [*K aksiom koji karakterizira normalne modalne logike, nap. aut.*] kao osnovnu. K njoj ćemo pridodati odgovarajuće relacijske teorije za aksiomske oblike oD i dT.«²⁹

Prethodni se citat odnosi na važno svojstvo obilježenoga deduktivnog sustava za Kangerovu teoriju prava koji je Žarnić konstruirao i koje u tekstu dokazuje, a to je svojstvo primjerenosti. To svojstvo dokazuje pozivajući se na

²⁷ Podsjetnik: 1. svaka je individualna varijabla i svaka konstanta term, 2. neka je f n -mjesni funkcijski simbol, a t_1, \dots, t_n term, onda je $f(t_1, \dots, t_n)$ također term, 3. ništa drugo nije term osim navedenog pod 1. i 2. Skolemove su funkcije u formulama u preneksnom normalnom obliku zamjene varijable vezane egzistencijalnim kvantifikatorom koji je u doseg u parnoga broja negacija funkcijskim izrazima.

²⁸ 1. oslabljena kongruencija $\frac{\vdash \varphi \leftrightarrow \psi}{\vdash O\varphi \leftrightarrow O\psi}$, 2. oslabljeni aksiom $O\varphi \wedge O\psi \rightarrow O(\varphi \wedge \psi)$, 3. deontička interpretacija aksioma $D O\varphi \rightarrow \neg O\neg\psi$, 4. prakseološko pravilo kongruencije $\frac{\vdash \varphi \leftrightarrow \psi}{\vdash \delta\varphi \leftrightarrow \delta\psi}$, i 5. prakseološka interpretacija aksioma $T \delta\varphi \rightarrow \varphi$.

²⁹ Berislav Žarnić, »Jedan sustav obilježene prirodne dedukcije za Kangerovu teoriju prava«, *Filozofska istraživanja* 103, 3, (2006), p. 738.

razlikovanje (i) minimalnog i (ii) maksimalnog uvjeta koje bi morala ispuniti neka logika u odnosu na Kangerovu teoriju prava (dijagram snaga), a koje je opisao Krister Segerberg.³⁰ Žarnić je uspio pokazati za svoj sustav da zadovoljava oba uvjeta, odnosno da se njime mogu izvesti sve implikacije sadržane u Kangerovim dijagramima (minimalni uvjet), kao i izbjeći ono što Segerberg naziva neželjenim implikacijama sustava (maksimalan uvjet), tj. dokazuje da je sustav koji je ponudio s jedne strane dovoljno jak da dokaže sve što sadrže dijagrami snaga, a s druge strane dovoljno slab da nije moguće njime izvesti druge implikacijske odnose pored onih koji su zadani Kangerovim dijagramima.

Ovdje se sažetosti radi iznosi samo sintaksa jezika deontičko-prakseološke logike za koji je Žarnić dokazao primjerenost za Kangerovu teoriju, kao i pouzdanost i primjerenost deduktivnoga sustava dizajniranog za nj:

»**Definicija** <3.1> Neka je L_{PL} jezik propozicijske logike. Ako $\varphi \in L_{PL}$, onda $\varphi \in L_{\delta^{PL}}$, $\delta_X \varphi$, $\delta_Y \varphi \in L_{\delta^{PL}}$ i $\neg \delta_X \varphi$, $\neg \delta_Y \varphi \in L_{\delta^{PL}}$ te nijedna druga rečenica osim onih koje imaju jedan od navedenih oblika nije rečenica jezika $L_{\delta^{PL}}$.

Definicija <3.2> Jezik $L_{O\delta^{PL}}$ najmanji je skup koji zadovoljava sljedeće uvjete: $L_{\delta^{OPL}}$

(i) ako $\varphi \in L_{\delta^{PL}}$, onda φ , $O\varphi$, $P^3\varphi \in L_{O\delta^{PL}}$,

(ii) ako $\varphi, \psi \in L_{O\delta^{PL}}$, onda $\neg\varphi$, $\varphi \wedge \psi$, $\varphi \vee \psi$, $\varphi \rightarrow \psi \in L_{O\delta^{PL}}$.

Jezik obilježenih rečenica $L_w: O\delta^{PL}$ dobivamo kada signaturi (skupu nelogičkih simbola) jezika $L_{\delta^{OPL}}$ pridodamo skup I oznaka.

Definicija <3.3> Skup I oznaka ili skup indekasa:

$$I = \{w_0, w_1, f(w_0), f(f(w_0)), \dots, f(w_1), f(f(w_1)), \dots\}.$$

Definicija <3.4> Jezik $L_w: O\delta^{PL}$ najmanji je skup koji zadovoljava sljedeće uvjete: [uvjet za relacijske rečenice] ako $w, v \in I$, onda su $R_O(w, v)$, $R_{\delta X}(w, v)$, $R_{\delta Y}(w, v)$ rečenice jezika $L_w: O\delta^{PL}$,

[uvjet za obilježene rečenice] ako $\varphi \in L_{O\delta^{PL}}$ i $w \in I$, onda je $w:\varphi$ rečenica jezika $L_w: O\delta^{PL}$.³²

Napomenimo još da jezik $L_{O\delta^{PL}}$ ne dopušta iteracije operatora (ni deontičkog ni prakseološkog).

³⁰ Krister Segerberg, »Getting Started: Beginnings in the Logic of Action«, *Studia Logica* 51 (1992), pp. 347–378.

³¹ Simbolom P (eng. *permission* – dopuštenje) označava se dual za osnovni deontički operator O : $\neg O \neg \varphi \Leftrightarrow P\varphi$.

³² Žarnić, »Jedan sustav obilježene prirodne dedukcije za Kangerovu teoriju prava«, p. 738.

Tipologija normativnih sustava i općenito istraživanje normativnosti

Kao što je već prethodno rečeno, filozofija prava nije središnji predmet Žarničeva istraživanja normativnih sustava, no jest važan i neizostavan aspekt njegova bavljenja normativnošću, posebno problemima revizije normativnih sustava, kao što je, uostalom, slučaj i s jednim od najutjecajnijih autora u ovom području, Carlosom Alchourrónom.³³ Najsustavniji Žarničev tekst koji čini okosnicu njegova općenitog istraživanja normativnih sustava, odnosno koji pruža tehničko polazište (metajezik) za kasniji razvitak sadržajnijih tema u novijim radovima jest tekst »A Logical Typology of Normative Systems« iz 2010. godine³⁴ kao i tekst izlaganja na tu temu »A Logical Typology of Normative Systems: and its Relation to Deontic logic«³⁵ održan iste godine na skupu SOCREAL u Sapporu. U ovome radu je Žarnić ponudio korisnu tipologiju normativnih sustava, shvaćenih kao skupova zahtjeva koje normativni izvor (*normative source*) upućuje djelatnicima koji su podložni normama (*norm recipients*), i to na temelju lokalnih i globalnih obilježja normativnih sustava.

Ponuđena tipologija postignuta je i iskazana metajezikom prvoga reda \mathcal{L}_{meta} koji je konstruiran za sve normativne jezike $\mathcal{L}_{n(\omega)}$, odnosno jezike koji se grade tako što se jeziku propozicijske logike \mathcal{L}_{PL} dodaju operatori B_i , D_i , I_i , gdje je i metavarijabla za djelatnika, a B označava djelatnikovo vjerovanje, D želju i I namjeru), čime dobivamo normativni jezik \mathcal{L}_n u kojemu se iskazuje sadržaj normi.³⁶ Zatim u drugome koraku u vokabular jezika \mathcal{L}_n uvodimo uz postojeću konjunkciju nad formulama iz jezika \mathcal{L}_{PL} (njegova podskupa) i konjunkciju \wedge koja se primjenjuje na podskupove skupova kvaziliteralā. Takvim postupnim

³³ Cf. Carlos Alchourrón, Eugenio Bulygin, »The expressive conception of norms«, u: Stanley L. Paulson, Bonnie Litschewski-Paulson (eds.) *Normativity and Norms: Critical Perspectives on Kelsenian Themes* (New York: Oxford University Press, 1998), pp 383–410 i Carlos Alchourrón, Eugenio Bulygin, *Normative Systems* (Vienna – New York: Springer Verlag, 1971).

³⁴ Berislav Žarnić, »A Logical Typology of Normative Systems: and Its Relation to Deontic Logic«, SOCREAL 2010: *Proceedings of the 2nd International Workshop on Philosophy and Ethics of Social Reality* (Sapporo: Centre for Applied Ethics and Philosophy (CAEP) – Graduate School of Letters, Hokkaido University, 2010), pp. 215–279.

³⁵ Berislav Žarnić, »A Logical Typology Of Normative Systems«, *Journal of Applied Ethics and Philosophy* 2 (2010), pp. 30–40.

³⁶ Izostavljanje operatora znanja i činjenja iz normativnoga jezika Žarnić opravdava nepoželjnošću modalnog aksioma T ($\Box p \rightarrow p$) koji je sastavni dio njihove definicije (npr. ako djelatnik zna da je p slučaj, onda je p slučaj): ako bi ti operatori ušli u vokabular, javili bi se kao posljedica svjetovi (skupovi rečenica) koji su inkonzistentni, no ne bi bili prepoznatljivi kao takvi na razini propozicijske logike, što želimo izbjeći.

ekstenzijama dobivamo normativni jezik $\mathcal{L}_{n(\omega 1)}$. Pojmom kvaziliteral (skup $\text{lit}(\mathcal{L}_n)$) Žarnić obuhvaća literale (rečenice jezika \mathcal{L}_{pl} i njihove negacije) te modale (skup svih rečenica čiji je glavni operator B, D ili I) i njihove negacije. Tako se i deduktivni sustav \vdash_{pl} i dodjeljivanje istinitosnih vrijednosti proširuju potrebnim pravilima uvođenja i isključenja, odnosno definicijama za rečenice nastale prebrojivo beskonačnim konjunkcijama literala.

Metajezik $\mathcal{L}_{\text{meta}}$ konstruiran za sve normativne jezike tipa $\mathcal{L}_{n(\omega 1)}$ kvantificira nad (i) normativnim izvorima S, (ii) djelatnicima A, (iii) rečenicama koje su sadržaj skupova normi \mathcal{L}_n , (iv) skupovima (normativnih) rečenica i (v) svjetovima, i to kako bi se mogla iskazati sintaksa normativnih rečenica, svojstva pojedinačnih rečenica i njihovih skupova, kao i semantički odnos normativnih rečenica i svjetova. Pri tome su svjetovi teorijski konstruirani kao maksimalno konzistentni skupovi rečenica jezika³⁷. Simbolički iskazano: \mathbb{D} (domena) = $S \cup A \cup \mathcal{L}_{n(\omega 1)} \cup \wp \mathcal{L}_{n(\omega 1)}$, pri čemu vrijedi $S \neq \emptyset$, $A \neq \emptyset$, $S \cap A = \emptyset$.

U ovome radu se, kao što je vidljivo iz prethodnoga, Žarnić jasno opredijelio za skupovnoteoretsko modeliranje normativnih sustava – točnije rečeno: skupova normi unutar nekoga normativnoga sustava – po uzoru na Alchourróna i Bulygina, s jedne strane, te Johna Broomea,³⁸ s druge strane, no s obzirom da između tih dvaju pristupa postoje razlike koje se tiču određenja logike (logičkih svojstava) skupova normi (odnosno vrijednosti kodeksa u Broomeovoj terminologiji), privremeno ostavlja to pitanje otvorenim:

»Čini se da nema konsenzusa ni konkluzivnih razloga da bi se pretpostavilo postojanje nekog određenoga logičkog svojstva vrijednosti kodeksa. S druge strane, shvaćanje vrijednosti kodeksa kao lišenoga logike operira na višoj razini općenitosti.«³⁹

Pojam kodeksa (*code*) jest pojam koji Žarnić preuzima iz Broomeova članka, a definira se ovako: kodeks zahtjeva (*code of requirements*) k_s jest tročlana funkcija čiji su argumenti osobe i i svijet w , a vrijednost skup propozicija (rečenica) koje normativni izvor k zahtijeva od osobe i u nekom svijetu w (ontologija je normativnoga jezika ovakva kako bi omogućila iskazati da ono što normativni izvor zahtijeva ovisi o njegovim/njezinim okolnostima, odnosno

³⁷ Podsjetimo se: skup je rečenica Γ nekoga jezika \mathcal{L} maksimalno konzistentan ako i samo ako je konzistentan te se ni jedna rečenica tog jezika koja nije član skupa Γ (nazovimo je p) ne može njemu pridodati bez izazivanja proturječja: $\Gamma \subseteq \mathcal{L}$, $\Gamma \not\vdash \perp$ i za svaki $p \notin \Gamma$, $\Gamma \cup \{p\} \vdash \perp$.

³⁸ John Broome, »Requirements«, u: Toni Rønnow Rasmussen, Björn Peterson, Jonas Josefsson, Dan Egonsson (eds.), *Hommage à Wlodek: Philosophical Papers Dedicated to Wlodek Rabinowicz* (Lund: Lund University, 2007), pp. 1–41.

³⁹ Berislav Žarnić: »A Logical Typology of Normative Systems«, *Journal of Applied Ethics and Philosophy* 2 (2010), p. 19, prev. G. B. H.

svijetu). Toj definiciji Žarnić dodaje razlikovanje (i) formalnih od materijalnih kodeksa (ovisno o tome reguliraju li izvori odnose između intencionalnih stanja iste ili različite kategorije ili pak zahtijevaju određeni sadržaj intencionalnoga stanja) i (ii) razlikovanje teorijskih od praktičnih tipova normativnih izvora, i to ovisno o tome zahtijeva li izvor od djelatnika određena vjerovanja ili pak želje, odluke, odnosno namjere.⁴⁰

Budući da je, kako smo vidjeli, skup zahtjeva, odnosno vrijednost funkcije kodeksa skup rečenica, Broome kao jedino logičko svojstvo (barem eksplicitno, kako primjećuje Žarnić) tog skupa navodi propozicionalnologičku ekvivalenciju (ako su bilo koje dvije rečenice p i q ekvivalentne, onda ako je p član skupa vrijednosti kodeksa, isto je tako i q i obrnuto), što je mnogo slabiji model u odnosu na konkurirajući ekspresivistički Alchourrona i Bulygina, gdje je skup sadržaja normi deduktivno zatvoren skup (dakle, skup se sadržaja normi ne može proširiti negacijom rečenice koja nije član skupa, a da se pri tome izbjegne proturječje). S druge strane, u ovom pristupu se niječe postojanje logike normi u odnosu na logiku sadržaja normi, odnosno tvrdi se da je postojanje norme (je li zapovjeđena, odnosno izdata) empirijska stvar, od čega dolazi i naziv takve koncepcije (ekspresivizam). Vidjet ćemo da će u zrelijim radovima Žarnić ponuditi argumente protiv ovakve koncepcije, i to prije svega u raspravi s varijantom koju na njihovu tragu razvija Andrej Kristan.⁴¹

Tako konstruiran metajezik omogućio je Žarniću da razvije tipologiju normativnih sustava shvaćenih kao kodeksa. Od lokalnih obilježja sustava (obilježja koja se definiraju unutar jednoga svijeta sustava) može se razlikovati propozicionalnologičku (PL) kongruenciju, PL konzistentnost, PL deduktivnu zatvorenost, konzistentnost, deduktivnu zatvorenost s obzirom na neku logiku, materijalne u odnosu na formalne sustave, kao i razlikovati je li neki sustav logika (*definiens*: $\exists x k_s(i, w_j) = Cn (I(x))$, gdje je Cn predikat koji znači propozicionalnologičku posljednicu, a x opća varijabla čiji je domet bilo što).

Globalna se obilježja normativnih sustava pokazuju kad definicije lokalnih obilježja modificiramo generalizacijom nad djelatnicima i i svjetovima w , što među ostalim omogućuje i definiciju postizivoga (*achievable*) normativnoga izvora, odnosno pojma »koji je ključan za teoriju koja razlikuje normativne izvore od normativnih svojstava s obzirom da jedino postizivi izvori mogu definirati svojstvo.«⁴² Druga globalna obilježja normativnih izvora kao što su

⁴⁰ Ibid., p. 5.

⁴¹ Andrej Kristan, »In Defence of the Expressive Conception of Norms«, u: Michał Araszkiewicz, Paweł Banas, Tomasz Gizbert-Studnicki, Krzysztof Plešzka (eds.), *Problems of Normativity, Rules and Rule-following* (Dordrecht: Springer, 2015).

⁴² Žarnić, »A Logical Typology of Normative Systems: and Its Relation to Deontic Logic«, p. 107, prev. G. B. H.

relativnost ili apsolutnost spram svijeta definiraju se pak kvantificirajući nad više od jednim skupom normi, pri čemu je posebno zanimljivo obilježje normativnih izvora da su društveno konzistentni s obzirom na neku logiku, odnosno da je skup zahtjeva koje izvor upućuje različitim djelatnicima konzistentan unutar neke logike u svim svjetovima u kojima su zahtjevi upućeni. Vrijedna posljedica ovakve tipologije jest i dokaz tvrdnje da se za svaku uvjetovanu varijantu nekoga kodeksa k_s može pokazati da je apsolutan kodeks, odnosno da za svaki kodeks relativan s obzirom na svijet postoji njemu po realizaciji ekvivalentan kodeks apsolutan spram svjetova.⁴³ Ovo se potonje svojstvo ekvivalencije po realizaciji sastoji u tome da što god jedan kodeks zahtijeva od djelatnika u nekome svijetu, to isto zahtijeva od njega i onaj drugi i obrnuto, odnosno simbolički: $\forall i \forall w (k_{s_1}(i, w) \subseteq w \leftrightarrow k_{s_2}(i, w) \subseteq w)$.

Pri samome kraju ovoga rada Žarnić je uveo zametak kasnije prijevodne funkcije iz standardne deontičke logike u novi metajezik koji je konstruirao, i to na von Wrightovu tragu, što će reći da shvaća deontičku logiku kao teoriju drugoga reda, odnosno teoriju poželjnih svojstava normativnih sustava (spomenuti von Wrightov tekst iz 1999). Preciznije rečeno, Žarnić uspostavlja prijevodnu funkciju iz restringiranoga jezika KD⁴⁴ deontičke logike (ne dopušta iteraciju deontičkih operatora)⁴⁵ u jezik L_{meta} :

»**Definicija 21** *Prijevod* $\tau^1: \mathcal{L}_{KD}^O \rightarrow \mathcal{L}_{meta}$
 $\tau^1(p) = \ulcorner \tau^0(p) \urcorner \in v$ *ako je* $p \in \mathcal{L}_{PL}$
 $\tau^1(O\varphi) = \ulcorner \tau^0(\varphi) \urcorner \in k_s(a, v)$
 $\tau^1(P\varphi) = \ulcorner \neg \tau^0(\neg\varphi) \urcorner \in k_s(a, v)$
 $\tau^1(\neg\varphi) = \neg\tau^1(\varphi)$
 $\tau^1((\varphi \wedge \psi)) = (\tau^1(\varphi) \wedge \tau^1(\psi)).$ «⁴⁶

Pri tome je funkcija τ^0 funkcija koja pridružuje rečenicama iz fragmenta $\mathcal{L}_{KD}^O \cap \mathcal{L}_{PL}$ u skup rečeničnih varijabli i rečeničnih funkcijskih terma \mathcal{L}_{meta} , a s , a i v jesu individualne konstante jezika \mathcal{L}_{meta} (dio nelogičkoga vokabulara) kojima se označavaju normativni izvori, djelatnici i svjetovi.

⁴³ Teorem 1 na temelju definicije 25 i leme u ibid., pp. 112–113.

⁴⁴ Podsjetimo se: modalni aksiom K u deontičkoj varijanti glasi $O(p \rightarrow q) \rightarrow (Op \rightarrow Oq)$, a aksiom D $Op \rightarrow Pp$. KD logika jest normalna modalna logika, što znači da u njoj vrijedi osim aksioma K i pravilo necesitacije RN: $\vdash p \rightarrow \vdash Op$, kao i uzajamna definicija dopuštenja P, zabrane F i obveze O: Pp akko $\neg O\neg p$ akko $\neg Fp$.

⁴⁵ Žarnićeva konstrukcija dopušta maksimalno jednu iteraciju, odnosno novi jezik \mathcal{L}_{KD}^{O20} s najviše dva deontička operatora koji se tretiraju kao raznorodne sintaktičke kategorije, i to kako bi se omogućila prijevodna funkcija koja više ne pokazuje lokalna (za određeno svojstvo, djelatnika i svijet) već globalna svojstva kodeksa, odnosno svojstva normativnog izvora.

⁴⁶ Žarnić, »A Logical Typology of Normative Systems: and Its Relation to Deontic Logic«, p. 109, prev. G. B. H.

Ova se prijevodna funkcija pokazala ključnim tehničkim dostignućem koje će omogućiti u kasnijim tekstovima Žarnićev doprinos raspravi o poželjnim svojstvima (savršenostima) pravnih i drugih normativnih sustava, prije svega daljnju argumentaciju u korist tvrdnje o nepostojanju prvenstva svojstva deduktivne zatvorenosti nad svojstvom konzistentnosti skupova normi, odnosno von Wrightovu interpretaciju deontičke logike kao metanormativne teorije prijevodi-ma modalnih aksioma u \mathcal{L}_{meta} . Tako se prijevodi-ma pokazalo da deontička logika skicira bešavan ($Pp \vee O\neg p$), deduktivno zatvoren (K) i propozicionalnolički konzistentan skup normi (D)⁴⁷.

Zreli radovi: poželjna svojstva normativnih sustava i njihov odnos

Radom »Metanormative Principles and Norm Governed Social Interaction« iz 2014. godine počinje ono što je ovdje ranije u tekstu nazvano zreloom fazom Žarnićeva rada u filozofiji prava jer se počevši od ovoga teksta izravno tematiziraju problemi najavljeni u zaključnom poglavlju (*Glimpses beyond*) rada o tipologiji normativnih sustava:

»Motivacija za AGM teoriju promjene vjerovanja došla je iz pravnoga konteksta. AGM teorija, među ostalim, opisala je logički moguće putove kojima bi se konzistentnost teorije trebala održati. Logička svojstva koja definiraju stanje ravnoteže homeostatičke dinamike normativnih kodeksa trebaju biti određena. Prima facie, više drugih svojstava pored puke pl-konzistentnosti treba biti uzeto u obzir pri određenju stanja ravnoteže normativnih sustava; napose se svojstva kao što su kompatibilnost kodeksa, društvena konzistentnost, pozitivnost i logičnost čine od teorijske važnosti.«⁴⁸

Upuštajući se u raspravu vođenu u dominantno ekspresivističkom okruženju pod Alchourrónovim utjecajem, Žarnić nudi, kako je u uvodnom dijelu rečeno, takvoj koncepciji alternativnu logičku sliku skupova normi i normativnoga sustava, i to tako što u odnosu na postojeće pristupe argumentira u prilog logički gledano minimalističkog modela skupova normi. Ova se kvalifikacija (‘minimalistički’) prije svega izriče u odnosu na modeliranje skupova *sadržaja* normi unutar ekspresivističke koncepcije, koje postavlja deduktivnu zatvorenost kao njihovo temeljno logičko svojstvo dok s druge strane niječe postojanje logike samih *normi* (vidi prethodno poglavlje). Konkretna varijanta ekspresivizma s kojom Žarnićev pristup raspravlja jest Kristanova.⁴⁹ Dodatno obrazloženje

⁴⁷ Za eliminaciju inkonzistentnosti s obzirom na druge logike aksiom D nije dovoljan.

⁴⁸ Žarnić, »A Logical Typology of Normative Systems: and Its Relation to Deontic Logic«, p. 112, prev. G. B. H.

⁴⁹ Cf. Kristan, »In Defence of the Expressive Conception of Norms«.

ovakve kvalifikacije ('minimalizam') Žarničeve pozicije leži u tome što je i u odnosu na ekspresivističku koncepciju skromniji Broomeov model kodeksa (skupa vrijednosti koje normativni izvor zahtijeva od djelatnika) njegov pristup još skromniji, odnosno apstrahira i od kongruencije (PL-ekvivalencije) kao svojstva skupa sadržaja normi. Logički je opis, odnosno skupovnoteoretski model skupa normi ključna teorijska odluka u razumijevanju normativnih sustava s obzirom da:

»Metafora preskriptivne uporabe jezika jest ona smještanja čega u spremnik (propozicije u normativni sustav), no metafora se ne bi smjela prenapregnuti s obzirom da skupovi, za razliku od spremnika, nemaju identiteta osim onoga koji im je zadan njihovim članstvom. Iz toga slijedi da dodavanje novih rečenica u postojeći normativni sustav stvara novi skup.«⁵⁰

Preciznije rečeno, glavna teza rada je (rasprava s Kristanom) da ne postoji odnos prvenstva svojstva deduktivne zatvorenosti pred svojstvom konzistentnosti normativnoga sustava s obzirom da se može pokazati da se i jedno i drugo svojstvo tiču jednako temeljnih djelatnosti različitih djelatnika unutar sustava. Osim toga, već je u navedenome članku iz 2010. Žarnić pokazao da Alchourrónov i Bulyginov model skupa normi (normativnoga sustava) kao skupa svih propozicija koje su posljedica eksplicitno zapovjedenih propozicija jest poseban slučaj normativnih sustava (deduktivno zatvorenih), odnosno da se radi o kontingentnome svojstvu normativnih sustava. Tako se za konzistentnost (neproturječnost) pokazuje da je svojstvo koje u svojem djelovanju treba ostvariti normativni izvor, odnosno izdavaatelj normi – on(a) ima obvezu izdavati samo norme čiji je skup konzistentan (neproturječan). S druge strane, za deduktivnu se zatvorenost pokazuje da je svojstvo koje u svojem djelovanju – postupanju u skladu s normama – trebaju ostvariti oni kojima su norme upućene (*norm recipients*), što će reći da trebaju iz izdanoga skupa normi izvesti njegove posljedice. Objasnjeno na poznatome primjeru Loua Goblea na koji se i Žarnić poziva: ako natpis glasi 'zabranjeno parkiranje', djelatnik treba zaključiti da je parkiranje zabranjeno četvrtkom, odnosno ne smije se pozivati na činjenicu da natpis ne zabranjuje *verbatim* parkiranje četvrtkom kao razlog da parkira četvrtkom na označenom mjestu – s obzirom da natpis zabranjuje parkiranje uvijek, a ako je zabranjeno parkirati uvijek, onda je zabranjeno parkirati i četvrtkom. S druge strane, ne može se i ne treba očekivati od izdavaatelja normi da navede sve situacije koje su posljedice stalne zabrane parkiranja (ponedjeljkom,

⁵⁰ Berislav Žarnić, Gabriela Bašić, »Metanormative Principles and Norm Governed Social Interaction«, *Revus: Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law* 22 (2014), p. 90.

utorkom, srijedom, radnim danom, sunčanim popodnevim, na Božić, rođendan Ruđera Boškovića itd.).

Dakle ovakva nam pragmatička perspektiva u interpretaciji modalnih aksioma omogućuje pokazati da se za normativne izvore deduktivna zatvorenost pokazuje nemogućim zahtjevom s obzirom da bi izricanje ('izlistavanje') svih posljedica skupa normi trajala beskonačno, odnosno ni od jednoga se konačnoga normativnog izvora ne može tražiti »sintaktičko stvaranje beskonačnoga skupa sadržaja zapovijedi.«⁵¹ ⁵² Isto tako, promotrimo li deduktivnu zatvorenost s obzirom na treću ulogu u normiranim djelatnostima – onu prosuditelja normi (suca) – slijedi da on(a)u svojem djelovanju (procjenjivanju usklađenosti djelatnikova čina s propisom, odnosno odredbi njegova deontičkoga statusa) izvodi (deducira), no ne na temelju nekoga prethodno danoga deduktivno zatvorenoga sustava normi, što će reći da u njegovu djelovanju nema deduktivne zatvorenosti. Stoga je prikladnije metanormu njegova djelovanja interpretirati na sljedeći način:

»Iako zahtjev drugoga reda za deduktivnom zatvorenošću ili načelo posljedičnosti ne definira savršeno svojstvo empirijskoga skupa normi, on definira metanormativni kontekst za primjenitelja normi. Načelo posljedičnosti pokazuje da se normativne prosudbe trebaju podvrgavati zakonima logike.«⁵³

Početno teorijsko opredjeljenje za minimalistički model skupova normi – dakle, skup bez ikakvih logičkih obilježja – u Žarničevoj koncepciji polazište je za uspostavljanje veze između teorije skupova, s jedne strane, i aksioma deontičke logike, s druge strane. To će reći da minimalistički model skupova normi omogućuje prijevod iz jezika jedne teorije u drugi i na taj način priprema teren za raspravu o poželjnim svojstvima skupova normi (ili gödelovskim rječnikom koji će Žarnić koristiti u sljedećim radovima rečeno – savršenostima – eng. *perfection properties*). Modalni jezik iz kojega se uspostavlja prijevod u skupovnoteoretski jezik čiji je osnovni oblik $N = \{p \mid \mathbf{Op}\}$, gdje je p bilo koji iz skupa sadržaja eksplicitnih zapovijedi, više nije normativni jezik prvoga reda, već jezik metanormativnih načela za normativne jezike, odnosno jezik čiji vokabular jest proširenje KD vokabulara za operatore nužnosti i mogućnosti aletičkoga tipa. Podsjetimo se: S5 logika jest logika u kojoj vrijede sljedeći

⁵¹ Ibid., p. 93.

⁵² Po definiciji je deduktivno zatvoren skup beskonačan skup zbog skupa logičkih istina (posljedica bilo kojega skupa rečenica), odnosno ontološka je obveza ekspresivističkoga modela skupa normi ona o postojanju beskonačnih predmeta.

⁵³ Berislav Žarnić, Gabriela Bašić, »Metanormative Principles and Norm Governed Social Interaction«, pp. 100–101, prev. G. B. H.

aksiomi i pravila zaključivanja: ako $\vdash p$, onda $\vdash \Box p$ (pravilo necesitacije), (K) $\Box(p \rightarrow q) \rightarrow (\Box p \rightarrow \Box q)$, (T) $\Box p \rightarrow p$, (4) $\Box p \rightarrow \Box \Box p$, (5) $\Diamond p \rightarrow \Box \Diamond p$, $\Diamond p \leftrightarrow \neg \Box \neg p$ (uzajamna definicija mogućnosti i nužnosti). U vokabularu tako proširenoga jezika nalazi se i novi deontički operator \mathbb{O} koji izražava obveze drugoga reda (sintaktički druga kategorija u odnosu na ranije prisutni deontički operator \mathbb{O}).

Prijevodom se ispituju metanormativne tvrdnje (aksiomi deontičke logike kao teorija drugoga reda) da skup normi treba biti bešavan, tj. bez praznina (svako je stanje stvari dopušteno ili je obvezna njegova negacija), deduktivno zatvoren, konzistentan, ostvariv i ostvaren, pri čemu treba napomenuti da Žarnić izjednačava i intenzionalnu i ekstenzionalnu varijantu tvrdnje o posjedovanju savršenog svojstva (bivanjem članom savršenoga skupa) s metanormativnim deontičkim tvrdnjama. Korak je to prema Gödelovoj ontologiji pozitivnih svojstava (poziva se na prikaz njegove teorije svojstava koju je ponudio Srećko Kovač)⁵⁴ unutar koje se, primjerice, za svojstvo bešavnosti (neopcionalnosti) pokazuje da je svojstvo koje je nemoguće da neki normativni sustav ispuni ukoliko su ispunjeni sljedeći uvjeti:

- (i) normativni sustav shvaćen je kao deduciran iz skupa normi i
- (ii) normativni je sustav iskazan jezikom čija je izražajna moć takva da se njime samim može iskazati njegova vlastita sinatksa (Gödelov teorem nepotpunosti):

»Nazovimo Savršenim skup skupova onih skupova normi koji dijele određena savršena svojstva. Reći da je svojstvo p skupova normi savršeno svojstvo ne znači drugo doli reći da ‘skup skupova normi koji ispunjavaju uvjet p jest element Savršenoga’ ili simbolički, $\{N \mid N \text{ ispunjava uvjet } p\} \in \text{Savršeno}$.«⁵⁵

Zaključak rasprave o metanormativnim načelima jest da tek primjena različitih uloga⁵⁶ uključenih u normativne sustave – izdavatelja normi, djelatnika podložnih normama i prosuditelja (suca) – daje prihvatljive interpretacije metanormativnih aksioma, odnosno da ti aksiomi trebaju biti indeksirani ulogom djelatnika u skupom normi reguliranoj aktivnosti. Tako se i metanormativni aksiomi D, T i K s obzirom na izdavatelja normi (normativni izvor), djelatnike podložne normama i prosuditelja usklađenosti djelatnikova čina s normama prevode kao norme za njihovo djelovanje: izdavatelj normi treba stvarati skupove normi savršenih svojstava (\mathbb{O} .D), djelatnik podložan normama treba se pokoravati normama (\mathbb{O} T), a prosuditelj treba primjenjivati norme (\mathbb{O} K).

⁵⁴ Srećko Kovač, »Some Weakened Gödelian Ontological Systems«, *Journal of Philosophical Logic* 32, 6 (2003), pp. 565–588.

⁵⁵ Žarnić, Bašić, »Metanormative Principles and Norm Governed Social Interaction«, p. 95, prev. G. B. H.

⁵⁶ Dakako, mogući su normativni sustavi u kojima jedan te isti djelatnik ima sve navedene uloge, no to nije slučaj s pravnim sustavima (»Kadija te tuži, kadija ti sudi«).

Daljnja razrada rasprave o savršenostima skupova normi, odnosno problemima očuvanja stabilnosti (konzistentnosti) normativnih sustava jest samostalni Žarnićev rad iz 2015. pod nazivom »A Social Pragmatic View on the Concept of Normative Consistency«.⁵⁷ Ovim se radom upotpunjuje prijevodna funkcija iz zajedničkoga rada Žarnić i Bašić iz 2014, i to tako što se osim skupa sadržaja normi N unutar nekoga normativnog sustava promatraju i savršenosti skupa normi koji je njegov komplement (eng. *counterset*) \bar{N} . Taj drugi skup Žarnić uvodi kako bi razradio svoje ranije naznačeno polazište (von Wrightovo) o nepojmovnom, normativnom odnosu dopuštenja (*permission*) i odsustva zabrane (*prohibition*): skup normi N obuhvaća tako eksplicitno zapovjeduje sadržaje normi (obvezne radnje), a komplementom \bar{N} trebao bi se obuhvatiti skup sadržaja dopuštenih radnji:

»Neka je \mathcal{L} jezik u kojemu je formuliran sustav normi. Sustav je normi $\langle N, \bar{N} \rangle$ bešavan akko $N \cup \bar{N} = \mathcal{L}$. Odgovarajuća operacija uvođenju norme dopuštenja jest dodavanje proturječja njezina sadržaja u komplementarni skup: $\vdash \neg\varphi \vdash$ se dodaje u \bar{N} ako $P\varphi$, $\vdash \varphi \vdash$ se dodaje u \bar{N} ako $P\neg\varphi$.«⁵⁸

Skupovnoteoretska je slika skupa normi i njegova komplementa (do kojega se dolazi operacijom oduzimanja skupa iz cjeline jezika u kojemu je formuliran) eksplicirana pojmovima filtra, ultrafiltra, ideala i slabog ideala, odnosno Žarnić nastavlja s prijevodom deontičkih aksioma na tragu Gödelove ontologije pozitivnih svojstava, u kojoj svojstvo drugoga reda bivanja pozitivnim svojstvom stvara ultrafilter.⁵⁹ Time se rasprava o savršenostima normativnoga sustava proširuje i sa savršenosti skupa (obveza i dopuštenja) na njihove međusobne odnose. Ove skupovnoteoretske kategorije, od kojih je pojam ultrafiltra već uveden u prethodnome radu⁶⁰ iz 2014. godine u propozicijskoj logici imaju svoje pandane u pojmovima konzistentne teorije (konzistentnoga deduktivno zatvorenoga skupa rečenica) i njegova komplementa, a Žarnićev se ključni uvid sastoji u tome da se isto tako mogu prevesti i u deontičku logiku (koristeći spomenutu prijevodnu funkciju iz jednoga jezika u drugi) kako bi se modelirali skup

⁵⁷ Berislav Žarnić, »A Social Pragmatic View on the Concept of Normative Consistency«, *European Journal of Analytic Philosophy* 11, 2 (2015), pp. 56–78.

⁵⁸ Berislav Žarnić, »A Social Pragmatic View on the Concept of Normative Consistency«, *European Journal of Analytic Philosophy* 11, 2 (2015), p. 63, prev. G. B. H.

⁵⁹ Kažemo da je ultrafilter nekoga skupa pravi filter tog skupa koji je maksimalan s obzirom na relaciju podskupa, pri čemu vrijedi da se svaki pravi filter (koji nije jednak samome skupu kojega je filter) može proširiti do ultrafiltra (teorem o ultrafiltru). Alternativno: filter je nekoga skupa skup njegovih podskupova čiji je element sam taj skup, prazan skup nije njegov element te su zatvoreni pod presjekom i odnosom nadskupa. Prema: Mladen Vuković, *Matematička logika* (Zagreb: Element, 2009), pp. 67 i 200–202.

⁶⁰ Žarnić, Bašić, »Metanormative Principles and Norm Governed Social Interaction«.

eksplicitno zapovjedenih normi N i njemu komplementaran skup dopuštenja \bar{N} . Pri tome je važna njegova napomena (dokazana primjerom) da ne vrijedi općenita tvrdnja o idealu kao komplementu filtra, odnosno filtru kao komplementu ideala, već da ona vrijedi jedino za poseban slučaj potpunih teorija: ako je teorija potpuna, imat će maksimalan filter, a njegov će komplement isto tako biti ideal. Ključno obilježje ideala koje pak svaki komplement filtra dijeli jest zatvorenost pod implikantima,⁶¹ što omogućuje uvođenje pojma slabog ideala⁶². Upravo će ta kategorija biti skupovnoteoretski model skupa dopuštenja \bar{N} u normativnim sustavima⁶³.

Glavna distinkcija koju Žarnić u ovom radu uspostavlja, a koja je i omogućena upravo uvođenjem dvojnoga skupa normi u normativnome sustavu jest ona između unutarnje (*internal inconsistency*) i izvanjske inkonzistentnosti (*external inconsistency*) kao dvaju različitih oblika poremećaja normativnoga sustava: normativni je sustav unutarnje inkonzistentan ako skup sadržaja normi (eksplicitnih obveza) sadrži φ i $\neg\varphi$, odnosno ako su i neko stanje stvari i njemu proturječno stanje stvari sadržaj djelatnikovih obveza, a izvanjski je inkonzistentan ako presjek skupa sadržaja obveza N i skupa dopuštenja \bar{N} nije prazan skup (φ ili $\neg\varphi$ javlja se u oba skupa), odnosno ako je slučaj da je djelatniku obvezno izvršiti radnju koju mu istovremeno nije dopušteno učiniti (simbolički: $N \cap \bar{N} \neq \emptyset$). Dakle Žarnićev model pokazuje kako konzistentnost normativnoga sustava nije jedinstven pojam, odnosno da budući da postoje dvije različite vrste inkonzistentnosti normativnoga sustava, isto tako postoje i dva različita načina na koja bi se sustav trebao stabilizirati, odnosno vratiti u stanje ravnoteže (konzistentnosti). Dodatno pokazuje se i kako je normativni pojam konzistentnosti (konzistentnosti normativnoga sustava) jači od pojma konzistentne teorije s obzirom da traži tzv. snažnu konzistentnost, odnosno zadovoljenje obiju vrsta konzistentnosti u svakoj mogućoj situaciji.

Briga oko konzistentnosti, odnosno njezina očuvanja u Žarnićevu modelu također je (strogo) raspodijeljena između različitih sudionika normama regulirane djelatnosti sustava o kojemu je riječ; tako je na izdavatelju normi da povratu ravnotežu normativnoga sustava uslijed izvanjske ili unutarnje inkonzistentnosti,

⁶¹ Slabi ideal jest skupovnoteoretska struktura S koja zadovoljava sljedeće uvjete: ako $[\varphi] \subseteq [\psi]$ i $[\psi] \in S$, onda $[\varphi] \in S$ i ako $[\psi] \cap [\psi] \in S$, onda $[\varphi] \in S$ ili $[\psi] \in S$.

⁶² Žarnić, »A Social Pragmatic View on the Concept of Normative Consistency«, pp. 58–59.

⁶³ Važno je napomenuti i da se u ovim radovima Žarnić ne upušta u daljnju raspravu o tome što dopuštenje *jest* kad već nije puko odsustvo zabrane, no isto tako da i da su rezultati do kojih dolazi pomirljivi sa svakom od postojećih koncepcija: 1. dopuštenje kao uklanjanje prethodno postojeće zabrane; 2. dopuštenje radnje jednome djelatniku kao zabrana drugim djelatnicima da ga spriječe u tom djelovanju; 3. dopuštenje kao proglašenje neke radnje opcionalnom), odnosno da nudi za sve njih zajednički formalni okvir.

i to tako što će revidirati sadržaj skupa normi N (gdje je revizija najširi mogući pojam, odnosno sinonim za bilo koju vrstu promjene). S druge strane, dužnost je djelatnika koji je podložan normama u sustavu ta da očuva sustav u fazama nestabilnosti (inkonzistentnosti), i to tako što će revidirati logiku na temelju koje unutar njega zaključuje o svojim budućim djelovanjima. Kako upozorava Žarnić, promjena logike, odnosno logičke posljedice jest bilo koja promjena njezinih strukturalnih svojstava, ma kako neznatna, odnosno lokalizirana ona bila,⁶⁴ a odbacivanje normativnoga sustava uslijed inkonzistentnosti, pogotovo u situaciji koja bi se tek mogla dogoditi, no nije aktualna, nije razložno sa strane djelatnika, čija je obveza zaključivati i djelovati na temelju skupa normi ma kakav on bio. Budući da u situaciji inkonzistentnosti djelatnik nešto mora učiniti, a s druge se strane Priestova trovrijednosna logika pokazuje podesnom za očuvanje savršenosti sustava, prijedlog je revidirati (dotad klasičnu)⁶⁵ logiku kojom se ravna u zaključivanju, odnosno djelovanju.

Konkretan prijedlog revizije, odnosno modifikacije strukturalnih obilježja logičke posljedice koji Žarnić iznosi jest odbacivanje tzv. eksplozije, odnosno *ex falso quodlibet* karakteristične za klasičnu logiku (podsjetimo se: u klasičnoj logici vrijedi da iz proturječja slijedi bilo što, odnosno skup rečenica koji sadrži proturječje semantički ne nudi ništa – nikakvu interpretaciju, a sa sintaktičke strane nudi sve, odnosno izvođenje bilo koje rečenice), i to u dialetičkoj varijanti deontičke logike koju je u više svojih radova iznio Graham Priest.⁶⁶ Argument koji Žarnić nudi u prilog ovakvom ponešto smjelom rješenju problema inkonzistentnosti normativnoga sustava jest to što je promjena logike u vidu lokaliziranja inkonzistentnosti od strane djelatnika koji se vodi tim skupom normi način na koji se sustav može očuvati, odnosno odbacivanje *ex falso quodlibet* omogućuje očuvanje savršenosti skupa normi, njegova komplementa, kao i međusobnog odnosa dvaju skupova.

Za primijetiti je da ovakvim prijedlogom Žarnić postavlja na leđa djelatnika veliku odgovornost u očuvanju normativnoga sustava, gdje se kvalifikacija 'velika' odnosi na promjenu logike kojom se ravna u izvođenju posljedica iz skupova normi. Ovakvu primjedbu on vjerojatno i predviđa prethodno citiranom

⁶⁴ Žarnić, »A Social Pragmatic View on the Concept of Normative Consistency«, pp. 66–67, bilješka 7.

⁶⁵ Za napomenu o mogućoj interpretaciji Žarnićeve pozicije gdje do promjene djelatnikova korištenja logike i ne dolazi s obzirom na njegovu sklonost deskriptivnoj neuvjerljivosti primjene klasične logike u djelatnikovu zaključivanju u normativnim sustavima zahvaljujem prof. Srećku Kovaču.

⁶⁶ Graham Priest, *In Contradiction: A Study of the Transconsistent* (Oxford: Oxford University Press, 2006).

tvrdnjom da je bilo koja izmjena logičke posljedice promjena logike te priznanjem porasta nesigurnosti kao posljedice djelatnikova prihvaćanja dialektičke logike u nestabilnim fazama normativnoga sustava kako bi se sustav očuvao.

U radu »Deontic Logic as Study of Conditions of Rationality in Norm-Related Activities«⁶⁷ iz 2016. godine Žarnić produbljuje prijevodnu funkciju iz jezika deontičke logike u jezik teorije skupova kako bi opisao savršenosti odnosa između dvaju skupova normi (skupa zapovijedi i skupa dopuštenja), odnosno pobliže opisao savršena svojstva skupa dopuštenja. Tako je pokazao da se savršenosti svakog od dvaju skupova normi opisuju istim aksiomima deontičke logike, odnosno da savršenosti dolaze u parovima. Dok, primjerice, modalni aksiom D iskazuje konzistentnost kao savršenost skupa N , istim se aksiomom iskazuje za skup dopuštenja \bar{N} potpunost kao njegova savršenost te pri tome vrijedi da izostanak savršenosti jednoga skupa u onome drugome ne utječe na njegovu savršenost (sasvim je svejedno je li skup normi potpun ili nije, odnosno sasvim je svejedno je li skup dopuštenja konzistentan ili nije:

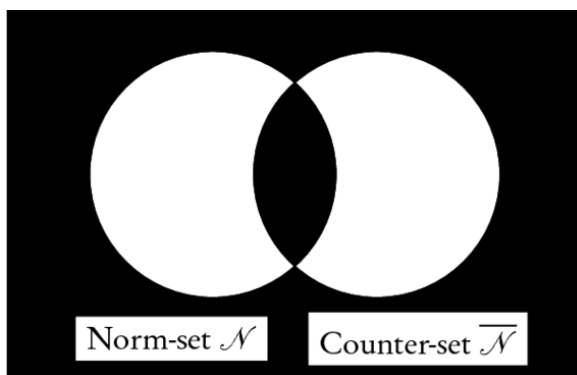
»Savršen komplement skupa može imati u sebi proturječan par (negacija sadržaja normi dopuštenja, što znači da je određeno stanje stvari opcionalno. Ova činjenica ne uzrokuje 'eksploziju' s obzirom da načelo *ex contradictione quodlibet* nije na snazi za idealni komplement skupa.«⁶⁸

Stoga je moguće opisati kao idealan normativan sustav onaj koji je unutarnje (IntC) i izvanjski konzistentan (ExtC), njegov je skup sadržaja normi zatvoren pod konjunkcijom (2^*) i slijedom (Rc) te potpun (Comp) dok su druge njegove savršenosti posljedice ovih te se također savršenosti komplementa skupa (zatvorenost pod implikantima i sadržavanje barem jednoga konjunkta za svaku konjunkciju sadržaja) mogu dokazati u sljedećem sustavu pravila i aksiomima:

$$\begin{aligned}
 (1) & \vdash_{ins} \top \in N \\
 (2^*) & \vdash_{ins} (\varphi \in N \wedge \psi \in N) \rightarrow \varphi \wedge \psi \in N \\
 (IntC) & \vdash_{ins} (\varphi \in N \rightarrow \neg\varphi \notin \bar{N}) \\
 (ExtC) & \vdash_{ins} (\varphi \in N \rightarrow \varphi \notin \bar{N}) \\
 (Comp) & \vdash_{ins} (\varphi \in N \vee \varphi \notin \bar{N}) \\
 (RCO) & \frac{\vdash_{pl} \varphi \rightarrow \psi}{\vdash_{ins} (\varphi \in N \rightarrow \psi \in N)} \\
 (RCP) & \frac{\vdash_{pl} \varphi \rightarrow \psi}{\vdash_{ins} (\varphi \in \bar{N} \rightarrow \psi \notin \bar{N})}
 \end{aligned}$$

⁶⁷ Berislav Žarnić, »Deontic Logic as a Study of Conditions of Rationality in Norm-Related Activities«, u: Olivier Roy, Allard Tamminga, Malte Willer (eds.), *Deontic Logic and Normative Systems* (London: College Publications, 2016), pp. 272–287.

⁶⁸ Ibid., p. 6, prev. G. B. H.

Slika 1. Žarničev prikaz Vennovim dijagramom unutarnje i izvanjski konzistentoga normativnoga sustava: skup normi (*norm-set*) i komplement (*counter-set*) nemaju zajedničkih članova te iscrpljuju cjelinu jezika.

Završnu raspravu predstavlja Žarničeva argumentacija u raspravi o tzv. načelima zatvaranja (*sealing principles* u međunarodnoj literaturi) nepotpunih normativnih sustava u korist načela ‘sve što nije zabranjeno jest dopušteno’ ($\neg F \triangleright P$) pred načelom ‘sve što nije dopušteno jest zabranjeno’ ($\neg P \triangleright F$), a treću mogućnost u kojoj se nejasnoća deontičkoga statusa radnje razrješava komunikacijom između djelatnika podložnoga normama i izdavatelja normi ostavlja po strani (zbog složenosti). On ne samo što prihvaća von Wrightovu tezu kako je prvospomenuto načelo razlošnije od drugoga, već je i dopunjuje tvrdnjom kako je instrumentalno racionalno preferirati ga nad njime s obzirom da ovo drugo (‘sve što nije dopušteno jest zabranjeno’) pretpostavlja supostojanje više od jednoga jednako prihvatljivih stanja stvari.

Zaključne primjedbe

Na temelju prikazanog može se iznijeti zaključak kako se jedinstvenost Žarničeva pristupa unutar domaće pravnofilozofske ponude očituje prije svega u primjeni strogoga formalnoličkoga aparata deontičke modalne logike i teorije skupova (preciznije rečeno, u uspostavljanju prijevoda iz jezika jedne formalne teorije u drugu) na probleme vezane uz interpretaciju i reviziju normativnih (pravnih) sustava, gdje je pojam revizije ekvivalentan promjeni u najširem smislu riječi, tj. nadilazi ono što je obuhvaćeno pojmom revizije kod Alchourróna, Gärdenforsa i Makinsona,⁶⁹ odnosno vrijednost se njegova pristupa vezuje uz

⁶⁹ Carlos Alchourrón, Peter Gärdenfors, David Makinson, »On the Logic of Theory Change: →

probleme očuvanja stabilnosti pravnoga sustava pod teretom različitih oblika proturječnosti kojima može biti izložen.

Najsazetije i neformalno rečeno, Žarničev se doprinos ovome problemu može prikazati kroz sljedećih nekoliko točaka:

(i) razvoj prikladnoga formalnog aparata (spomenuta prijevodna funkcija iz modalne logike u jezik teorije skupova, odnosno konstrukcija metajezika za jezike normativnih teorija) koji s jedne strane omogućuje jasniju sliku rasprave o pojedinim problemima unutar filozofije prava, misleći tu prije svega na logičko modeliranje skupova normi i njihovih poželjnih svojstava (konzistentnost, deduktivna zatvorenost itd.), kao i gore navedene probleme vezane uz njihovu promjenu (skupova pravnih normi kao poseban slučaj) uslijed neravnoteže nastale različitim oblicima proturječnosti: s druge pak strane taj isti aparat omogućuje i konzistentno čitanje tradicionalnih pravnih aksioma (načela interpretacije primjene zakona), zatim

(ii) prepoznavanje različitih oblika proturječnosti (tzv. unutarnje i izvanjske) pravnoga sustava i njihov formalnologički (skupovnoteoretski) opis te naposljetku

(iii) konkretno rješenje navedenoga problema nestabilnosti pravnoga sustava ponešto i smjelim (to ostaje vidjeti) prijedlogom revizije logike (logičke posljedice) upotrijebljene u ravnanju normama takvoga sustava, odnosno razradom dialektičke, viševrijednosne logike kako ju je razvio Graham Priest, no u deontičkoj varijanti.

Navedenome bi valjalo pridodati kao zasebnu točku i onu koja se tiče obogaćivanja nacionalne filozofske kulture, odnosno Žarničevu primjenu tipologije prava i protuprava koju je uveo švedski filozof Stig Kanger u obrazovnome kontekstu te pogotovo konstrukciju deduktivnoga sustava modalne logike obilježena tipa za njegovu teoriju prava. Promotrimo li gore pobrojane rezultate, potrebno je istaknuti kako su prije svega oni pod točkama (ii) i (iii) postignuti primjenom društvene, pragmatičke perspektive (*agent-based perspective*) u logici koju je afirmirao Johan van Benthem,⁷⁰ inače jedan od suvremenih autora koji je izvršio snažan utjecaj na Žarničeve poglede. Primjena ove perspektive,

Partial Meet Contraction and Revision Functions», *Journal of Symbolic Logic* 50, 2 (1985), pp. 510–530.

⁷⁰ Johan van Benthem, »Introduction: alternative logics and classical concerns.«, u: Johan van Benthem, Gerhard Heinzmann, Manuel Rebuschi, Henk Visser (eds.), *The Age of Alternative Logics: Assessing Philosophy of Logic and Mathematics Today, Logic, Epistemology and the Unity of Science* (Dordrecht: Springer, 2006), ističe kako se središnji logički pojmovi poput istine i dokaza mogu promatrati kroz različite perspektive: 1. perspektiva bez djelatnika (*zero agent logic*), 2. perspektiva jednoga djelatnika (*one agent logic*) i 3. perspektiva više djelatnika (*multi agent logic*). Žarnić se izričito poziva na ovo razlikovanje u svojem tekstu iz 2011.

odnosno prepoznavanje različitih uloga sudionika uključenih u (pravno) normiranu djelatnost i njihovih društvenih odnosa Žarniću je omogućila originalnu poziciju u raspravi o modeliranju skupova normi u odnosu na one u literaturi već afirmirane, misleći tu prije svega na tzv. ekspresivističku poziciju koju razvija Carlos Alchourrón (samostalno i u suradnji s Eugenijom Bulyginom) i Žarnićevu pristupu bližu poziciju Johna Broomea. Za očekivati je da će recepcija njegova pristupa u vidu dopuna, kao i konstruktivnih kritika, i dalje rasti.

Reception of Formal Logical Approaches in Domestic Philosophy of Law: Application and Extension of Contemporary Trends in Works of Berislav Žarnić (1959 – 2017)

Summary

In this paper views held by Berislav Žarnić in philosophy of law are reconstructed on the basis of several of his works in philosophy of law and his general study of normative systems. These views are contrasted to dominant views on modelling normative systems and preservation of their stability (consistency). Starting point of this paper is one on uniqueness of Žarnić's approach within domestic philosophy of law (formal pragmatic approach), but also within international setting, however without any pretension to claim completeness of Žarnić's account of philosophy of law.

Key words: Berislav Žarnić, philosophy of law, deontic logic, logical pragmatics.

